

Д.М.ШЕБАНИЦ

УДК 930.1:331 (477.62) «1861/1914» (045)

Г ПІ 04/2012 ЮІ АІ ЮАВІ ЕЕ АЕВІ АЕ

УМОВИ ПРАЦІ РОБІТНИКІВ ДОНБАСУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

В контексті вивчення історіографічної традиції з питань розвитку промисловості Донбасу виокремлено етапи дослідження соціальної сфери та проаналізовано погляди радянських істориків на умови праці робітників Донбасу другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Донбас, робітничий клас, умови праці, заробітна платня.

В контексте изучения историографической традиции вопросов развития Донбасса выделены этапы исследования социальной сферы и проанализированы взгляды советских историков на условия труда рабочих Донбасса второй половины ХІХ – начала ХХ в.

Ключевые слова: Донбасс, рабочий класс, условия труда, заработная плата.

The stages of the social sector study are identified and the Soviet historians' approaches to the working conditions in Donbass in the second half of the 19th – the beginning of 20th century are analyzed in the context of the historiographical tradition of Donbass development studying.

Key words: Donbass, working class, the working conditions, wage.

Важка промисловість до теперішнього часу становить економічне «обличчя» Донецького регіону. З самих початків її формування і до сьогодні гострою проблемою соціально-економічного розвитку Донбасу була проблема створення якісної соціальної сфери, подолання її відставання від темпів розбудови виробничих потужностей, забезпечення численних промислових робітників належними умовами праці. Ці питання неодноразово ставали предметом дослідження науковців, істориків, що спеціалізувалися на індустріальній історії краю. Ось чому дослідження результатів їх наукового пошуку дозволить не тільки скласти цілісну картину соціального розвитку регіону, динаміку змін умов праці на підприємствах, а й дозволить наочно продемонструвати залежність вченого від ідеолого-політичних настанов.

Друга половина ХІХ – початок ХХ ст. - період швидкого розвитку важкої промисловості в Донбасі, період інтенсивного перетворення краю на потужний промисловий район Російської імперії. Саме в цей час і регіон переживає сплеск урбанізації, стає центром тяжіння для міграційних потоків, які формують пролетарське населення Донбасу. Головною проблемою життєдіяльності, що стосувалася абсолютно всіх робітників ставала організація їх праці, її умови і винагородження за неї.

Метою даної статті є з'ясування основних підходів та оцінок радянської історіографії щодо проблем, пов'язаних з умовами праці у промисловості Донбасу в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Одним із гострих питань соціальної сфери було забезпечення робітників якісним житлом. Ця тема знайшла відображення у працях істориків, публіцистів, краєзнавців,

спогадах очевидців (М. Антонов [1], Г. Бейлехіс [6], І. Гонімов [8], Я. Губенко [9] та ін.) які з'явилися одразу ж після остаточного закріплення радянської влади в Україні. При цьому досягнення соціальної сфери початку ХХ ст., як правило, ігнорувалися та підкреслювалось, що це питання вирішувалось тільки у період соціалізму.

Становище і життєвий рівень робітничого класу Росії в цілому та України, зокрема, продовжує досліджуватись у 20-ті рр. ХХ ст. З'явилися монографії й статті М. Балабанова [5], Ю. Гессена [7], Л. Клейнборта [14], К. Пажитнова [21] та ін.

Одним з перших цього питання торкнувся К. Пажитнов [22]. Дослідження цього вченого розкривали різні аспекти положення робітників. Але на відміну від своїх послідовників, К. Пажитнов не пов'язував боротьбу робітників за покращення економічного становища з революційною боротьбою. До речі за це праці К. Пажитнова і піддавались критиці. Хоча, безперечно, його слід вважати одним із першовідкривачів цієї теми в радянській історичній науці. Дещо пізніше так чи інакше цього питання торкались Г. Панкратова [23 с.390-425], С. Струмилін [28].

Найбільша за обсягом та інформацією праця К. Пажитнова була видана в 20-ті рр. ХХ ст., і вийшла у вигляді тритомного видання: том I – “Період кріпосного права” (Пг., 1923); том II – “1861 – 1905 рр.” (Л., 1924); том III – “1905 – 1923 рр.” (Л., 1924). Другий і третій томи були написані за тією ж програмою, що й книги 1906 – 1908 рр. (у третьому томі було додано лише розділ про робітничі організації). Крім того, науковець випустив монографію “Нариси з історії робітничого класу на Україні” (Харків, 1927).

У рецензії А. Шестакова на третю монографію К. Пажитнова вказувалося на необґрунтованість структури дослідження й невдалу періодизацію: 1) період кріпосної праці; 2) період вільного договору в умовах самодержавного режиму; 3) революційний період.

А. Шестаков відзначав, що автор підмінив у своєму дослідженні соціальну основу “юридичною”, характеризував період “вільного договору” (за термінологією К. Пажитнова) з неправильних позицій старого “академізму” і тому помилково оцінював і результати Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Рецензент указував на недостатньо глибоке й усебічне дослідження експлуатації праці та на помилкове пояснення причин росту незадоволення пролетаріату, що стало нібито “наслідком відсутності в країні свободи й прав об'єднань” [29, с.318].

У другій половині 20-30-х рр. ХХ ст. з'явилася низка робіт, у яких акцентувалася увага на методологічній та методичній проблематиці.

У 1926 р. С. Струмилін надрукував статтю “Динамика оплаты промышленного труда в России за 1900 – 1914 гг.”, яка була доповнена у 1930 р. статтею “Оплата труда в России. Десятинадцатый век”, де автор, спираючись на бюджетний індекс проф. М. Підтягіна, обрахував зміну реальної заробітної платні робітників наприкінці ХІХ ст. Відповідно до його підрахунків, реальний зарібок фабрично-заводських робітників країни збільшився з 1885 до 1900 р. на 9,8 %, а денний і річний реальний зарібок робітників Коломенського машинобудівного заводу з 1878 до 1901 р. – відповідно на 42,7 й 49,6 %. [27, с.158]

Одночасно вийшла книга І. Дроздова “Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября”, у якій автор дійшов висновку, що збільшення реальної поденної заробітної платні сільськогосподарських робітників у 1911 – 1916 рр. у порівнянні з 1901 – 1910 рр. й 1891 – 1900 рр. склало відповідно 24, 3 й 29, 2 % [10, с.53-54].

Спробу пояснення цього незначного підвищення матеріального рівня життя робітника намагався зробити В. Лаврентьєв у 1925 р. Однак С. Струмилін, що редагував книгу В. Лаврентьєва у 1930 р., зазначав: “Ніякої стійкої тенденції до підвищення цього рівня за весь період капіталістичного

розвитку ми не знаходимо. Скоріше навіть навпаки. У цілому, за даний період можна побачити, мабуть, навіть деяку тенденцію до зниження”[27, с.153].

На рубежі 20 – 30-х років минулого століття важливу роль у розгортанні дослідницької роботи з вивчення історії робітничого класу і його становища відіграла перша Всесоюзна конференція істориків-марксистів, проведена наприкінці 1928 – початку 1929 р., де Г. Панкратова виступила з доповіддю “Проблеми вивчення історії робітничого класу в Росії”. Цьому сприяло створення ще в січні 1929 р. при Товаристві істориків-марксистів Комісії з історії пролетаріату, спадкоємицею якої з жовтня того ж року стала Секція з історії пролетаріату Інституту історії Комуністичної академії.

З 1930 р. Секція почала випускати спеціальні збірки “Історія пролетаріату СРСР”. В одній із статей Г. Панкратова у числі основних проблем історії пролетаріату Росії називала й “еволюцію економічного становища робітничого класу в епоху промислового капіталізму й імперіалізму” [24, с.390-395]. При цьому підкреслювалась необхідність вивчення цієї проблеми у зв’язку зі змінами структури, а також із загальною економічною еволюцією Росії.

У результаті роботи Секції на початку 30-х рр. ХХ ст. з’явилася низка робіт, присвячених питанням становища робітників (В. Симоненко “Положение рабочего класса в 1904 г.”, М. Гильберт “К вопросу об экономическом положении рабочих завода “Серп и Молот” в 1905 г.”), але як предмет спеціального дослідження тоді ця проблема не набула належної уваги.

Оцінка стану пролетаріату за капіталізму в працях 30-х рр. минулого століття не відрізнялися від оцінок, які давали дослідники дореволюційного періоду.

З більшим розмахом вивчення умов праці й побуту робітничого класу Росії в цілому та окремих її регіонів розгорнулося у другій половині ХХ ст. (О. Нестеренко “Нариси історії промисловості й положення пролетаріату України наприкінці ХІХ і

початку ХХ ст.”, Т. Шанникова (Зайцева) “Экономическое положение и борьба рабочего класса Московской губернии в период кризиса 80-х годов XIX ст.”, С. Потолов “Рабочие Донбасса в XIX веке”, О. Парасунько “Положення й боротьба робітничого класу України (60 – 90-ті роки ХІХ ст.)” та ін.).

У 1954 р. О. Нестеренко видав монографію “Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XXв.”, у ній дослідник детально зупиняється на таких питаннях, як умови праці, робочий день, заробітна платня, житлові умови [19].

У праці “Розвиток промисловості на Україні”, автор ще наголошував і на поширенні холери навколо Юзівки наприкінці ХІХ ст. [20, с.207]. Щодо умов праці робітництва Донбасу під час Першої світової війни О. Нестеренко обмежується висловом про те, що становище робітників значно погіршало [20, с.557]. На підприємствах Донбасу стали застосовувати працю військовополонених. Підневільна праця на шахтах Донбасу дорівнювала 69,3 %, жіноча праця - 4,1 %, підлітків і малолітніх - 6,6 % [20, с.559]. Тобто, автор, не зупиняючись на початковому періоді становлення робітництва та умовах його праці, розглядає еволюцію становища робітників наприкінці ХІХ - початку ХХ ст., окремо розглядаючи умови праці не стільки в часовому просторі, скільки в соціально-економічному вимірі, наприклад, умови праці в період кризи 1903 - 1904 рр., становище робітників під час Першої світової війни та ін. Крім того в монографіях дослідника знаходимо інформацію і про нещасні випадки на виробництві, про каліцтва, кількість яких із роками тільки збільшувалась. Отже, можна сказати, що таким ґрунтовним дослідженням О.Нестеренка зробив вагомий внесок у розробку проблеми становища робітників наприкінці ХІХ ст. - початку ХХ ст., особливо цікавими є дані, наведені стосовно Донецького басейна.

Одночасно з О. Нестеренком досліджував це питання Г. Бакулев. Вивчаючи історію розвитку чорної та вугільної промисловості, історик не обминав і питання умов праці робітників. У книзі “Черная металлургия Юга России” дослідник розглядав питання умов праці, наголошував на тому, що праця переважно мала ручний характер, механізація була розвинута дуже слабо. До того ж з боку влади не було ніяких проявів опіки над робітничими кадрами підприємств. “Горнозаводчики и владельцы металлургических заводов нисколько не считались с жизнью и здоровьем рабочих, заботились лишь о получении громадных прибылей на свои капиталы. Эти предприниматели совсем игнорировали мероприятия по охране труда рабочих и технике безопасности, так как проведение их было связано с некоторыми затратами” [4, с.196]. Тобто, умови праці на підприємствах Донецького регіону були нестерпними.

У дослідженні, присвяченому історії розвитку вугільної галузі Донбасу, Г. Бакулев теж звертав увагу на становище робітничих кадрів, акцентуючи увагу на вугільних підприємствах. “Угольная промышленность была отраслью особенно неблагоприятной в отношении условий труда и техники безопасности” [3, с.206]. Автор коротко зупинявся на таких моментах: травматизм на підприємствах, виплати, пенсії робітникам, лікарняне обслуговування на підприємствах.

З кінця 40-х і до 80-х рр. ХХ ст. була захищена значна кількість дисертацій та опубліковано чимало монографічних досліджень і статей з цієї проблематики. Серед досліджень загального характеру, написаних у більшості випадків за матеріалами окремих регіонів, виділились дослідження Ю. Кір’янова [12], Е. Крузе [15, с.247-249], П. Лаврова [17], Ф. Лося [18] та ін.

Істотне місце серед робіт посіли дослідження, хронологічно обмежені

періодами 1908 – 1914 рр. та 1914 – лютий 1917 рр., що раніше вивчалися слабо, але в більшості випадків становище робітників розглядалося в порівняно вузьких хронологічних межах.

Правда, вже на початку 60-х рр. ХХ ст. були видані узагальнюючі роботи з історії робітничого класу: “Краткая история рабочего движения в России (1861 – 1917 годы)” (1962), “Очерки истории российского пролетариата (1861 – 1917)” (1963), “История рабочего класса УРСР” (т. 1, 1967) та деякі інші. Поява узагальнюючих робіт створювала основу для “наскрізного” розгляду різних питань протягом усього періоду дослідження.

Розгортання дослідницької роботи було пов’язане з розширенням джерельної бази, уведенням до наукового обігу нових відомостей, значною мірою архівних. Цьому сприяла й публікаційна робота, що особливо посилювалась з другої половини 50-х рр. минулого століття. Саме тоді була видана або перевидана значна кількість матеріалів партійних і державних архівів.

У 70-ті рр. ХХ ст. видаються дослідження, в яких безпосередньо розглядається становище робітників країни. Розробкою цього питання займалися Ю. Кір’янов [12], Е. Крузе [15], Ю. Серий [26]. У книзі Ю. Кір’янова “Жизненный уровень рабочих России” щодо питання про тривалість робочого дня знаходимо такі дані: “с конца XIX века по 1904 г. продолжительность рабочего дня вследствие промышленной конъюнктуры (экономический кризис 1900 - 1903гг.), а также под напором рабочего движения несколько снизилась. Начнем с каменноугольной промышленности Донбасса. В одной из статей, опубликованной в 1900 г. в “Горнозаводском листке” отмечалось, что забойщики - эта ведущая группа подземных рабочих - трудились 11-12 часов в сутки” [12, с.49]. Крім того, автор окремо говорив і про понаднормовий час. В Південному промисловому окрузі “везде рабочие стонут

от сверхурочных работ” [12, с.66]. Ще О. Нестеренка зазначав, що “рабочий день в Донбассе был крайне большим, несмотря на ужасные условия труда... Нередко забойщик для того, чтобы выработать норму, дающую ему от 1 руб. 50 коп., до 2 руб. 50 коп. спускался в шахту в 6 часов утра и заканчивал свой рабочий день к 2 часам ночи. Забойщики и саночники часто работали по 14-20 часов в сутки” [19, с.78].

Цю ж саму інформацію надавав і Г. Бакулев: “В каменноугольных рудниках в продолжении более сорока лет после реформы работы велись на крупных предприятиях обыкновенно в 2 смены, по 12 часов, с перерывом для принятия пищи и отдыха продолжительностью: летом - в три, а зимой - в два часа” [3, с.204]. В металургійній галузі перерва на прийняття їжі не перевищувала 1,5 години [19, с.78]. Зрозуміло, що умови праці на шахтах Донбасу були дещо складнішими ніж на металургійних заводах, цим, власне кажучи, і пояснюється тривалість перерви. В “Истории рабочих Донбасса” про тривалість робочого дня читаємо: “на протяжении всего пореформенного периода рабочий день в угольной промышленности оставался практически неизменным: 12 часов в сутки. Работа велась в две смены, красноречиво называемые рабочими “упряжками”, причем специальных перерывов для приема пищи не было, ели прямо в забое” [11, с.40]. Тобто, це дещо суперечить інформації Г. Бакулева. Взагалі, інформація про тривалість робочого дня міститься в більшості досліджень, присвячених проблемі становища робітників, бо за словами Е. Крузе “продолжительность рабочего дня (в тесной связи с условиями труда) является вторым после заработной платы основным показателем положения рабочего класса” [15, с.243]. В цій же книзі знаходимо інформацію про те, що представник підприємців Півдня Росії М. Авдаков при обговоренні законопроекту відносно робочого часу заявив: “рабочие в России не так уж беззащитны и убоги, как

это кажется Озерову (профессор - экономист), что они быстро объединяются в союзы – “исконное русское начало”, прототипом которого являются артели рабочих, весьма распространенные на Юге. Только на заводе Юза в союз вступили уже 1500 рабочих и состоялся даже съезд 15 таких рабочих союзов” [12, с.252].

Ю. Кір’янов в монографії “Жизненный уровень рабочих России” окремо зупинився на питанні тривалості річного робочого періоду: “Санитарный врач И.Лященко отмечал, что накануне первой мировой войны у рабочих каменноугольной промышленности Донбасса продолжительность рабочего дня равнялась 260 дням” [13, с.79]. Цей же дослідник детально розглядав тривалість робочого часу в 1914 - 1917 рр. на підприємствах з обробки металу та машинобудівних заводах, на підземних роботах з видобутку руди, на поверхневих роботах з видобутку руди. Узагальнюючи дані, автор коментує їх наступним чином: “Большая часть рабочих перечисленных отраслей производства (от 61 % - в металлообработке и машиностроении до 77 - 87 % - на добыче руды и угля) работали 10 и более часов. В то же время 8 - часовой и более короткий рабочий день во всей промышленности Юга был лишь у 9 % рабочих” [2]. На багатьох шахтах Донбасу в 70-х - початку 80-х рр. XIX ст. тривалість робочого дня досягала 13-15 годин.

Стосовно ж робочого дня будівельників залізничного транспорту, то “в 60 - 80-х годах нормой здесь являлась работа «от восхода до захода солнца» [25, с.82]. А враховуючи той факт, що будівництво переважно проводили влітку, то тривалість робочого дня сягала 15-17 годин [25, с.83].

Як відомо, до 1897 р. тривалість робочого дня в Росії не була регламентована законом. 2 червня 1897 р. було видано закон “О продолжительности и распределении рабочего времени в заведениях фабрично - заводской промышленности”. Згідно цього закону верхня межа робочого часу становила

- 11,5 годин, а напередодні свят і по суботах — 10 годин. В роботах істориків часто зустрічається посилення на цей закон, із зауваженням щодо його обмеженості та недосконалості. Фактично воно так і було, бо закон розповсюджувався тільки на постійних промислових робітників. Але враховуючи те, що це був лише початок у законодавчому регламентуванні робочого часу, можна припускати такі недоробки. Звісно, що за часів радянської влади критикувати законодавчу діяльність царського уряду було явищем звичним і навіть необхідним.

Другий важливий аспект при розгляді умов праці - це заробітна платня. Інформація про розміри заробітної платні, динаміку її збільшення в часовому просторі містить більшість історичних досліджень, які присвячені вивченню промисловості й робітників. Якщо дослідження загального характеру торкаються лише окремих аспектів даного питання, то монографії присвячені безпосередньо вивченню становища пролетарів, дуже детально розглядають тему заробітної платні, її структури, видів, розміру, динаміки середньої номінальної заробітної платні робітників різних галузей промисловості та районів країни.

До таких праць відносяться монографії Е. Крузе "Положение рабочего класса России в 1900-1914 гг." [15], "Условия труда и быта рабочего класса России в 1900-1914 гг." [16], Ю. Серого "Рабочие Юга России в период империализма" [26], Ю. Кір'янова "Рабочие Юга России. 1914 - февраль 1917" [13], "Жизненный уровень рабочих России (конец XIX - начало XX века)" [12].

Таким чином, більшість радянських дослідників акцентували увагу на жорсткості умов праці, свавілі підприємців та відсутності робітничого законодавства. В історичній літературі того часу нового поширення набула теза К. Маркса про зuboжіння пролетаріату напередодні революції. У 40 – 50-х рр. XX ст. думка про постійне погіршення матеріального

становища пролетаріату в епоху капіталізму була домінуючою серед економістів.

З цього погляду доводилась теоретична неспроможність твердження про те, що у робітників із кожним роком зменшувалась платня і таким чином катастрофічно погіршувалось матеріальне становище.

Більшість же авторів не тільки 50-х, але й 60-х рр. XX ст. інтерпретували зібраний матеріал у традиційному плані, у душі пануючої ідеології.

Поряд із такою думкою все чіткіше проявлялася й інша, відповідно до якої в епоху капіталізму під впливом соціально-економічних чинників, серед яких: ускладнення виробничих процесів, збільшення вартості робочої сили, зростання свідомості й зорганізованості пролетаріату, підвищення його потреб і запитів та посилення боротьби – реальна заробітна платня хоча й повільно, але збільшувалася, а отже, поліпшувався й життєвий рівень, на що звертали увагу Г.Бакулев, Е. Крузе та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов Н.И. Донецкий бассейн и его промышленность / Н.И.Антонов. – Петроград, 1922. – 56с.
2. Бакулев Г.Д. Монополистическая буржуазия и временное правительство / Г.Д. Бакулев // Монополии и иностранный капитал в России. – М.; Л.: АН СССР, 1962. – 462 с.
3. Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г.Д. Бакулев. - М.: Политиздат, 1955. – 671 с.
4. Бакулев Г.Д. Чёрная металлургия Юга России / Г.Д. Бакулев. - М.: Издательство литературы по черной и цветной металлургии, 1953. – 247с.
5. Балабанов М.С. Очерки по истории рабочего класса в России: В 3 ч. Ч. 2: Капиталистическая Россия: Первый период (60-е – 80-е годы XIX в.) / М.С.Балабанов. – М.: Экономическая жизнь, 1925. – 477 с.
6. Бейлихис Г.А. Вопросы гигиены и охраны труда в большевистской печати 1912–1917 гг. / Г.А. Бейлихис // Советское здравоохранение. – 1954. – № 5. – С. 26 – 54.
7. Гессен Ю.И. История горнорабочих СССР: В 2 т. / Ю.И. Гессен. – М., 1926. Т. 1: История горнорабочих России до 60-х гг. XIX в. – 271 с.
8. Гонимов И.А. Старая Юзовка / И.А. Гонимов. – Донецк: Кн. изд., 1962. – 220 с.

9. Губенко Я.Т. Возмужание / Я.Т. Губенко. – Донецк.: Донбасс, 1967. – 106 с.
10. Дроздов І.Г. Заробітна плата сільськогосподарських робітників до й після Жовтня / І.Г. Дроздов. – Л., 1930. – 62 с.
11. История рабочих Донбасса в двух томах / [Ред. кол. С.В.Кульчицкий, З.Г. Лихолобова, А.М. Сабина]. - К.: Наукова думка, 1981. - Т.1: Рабочие Донбасса в эпоху капитализма и в переходный период от капитализма к социализму. – 326 с.
12. Кирьянов Ю.И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX - начало XX в.) / Ю.И.Кирьянов. - М.: Наука, 1979. - 287 с.
13. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России 1914–февр. 1917 / Ю.И.Кирьянов. – М.: Наука, 1971. – 307 с.
14. Клейнборт Л.И. Очерки рабочей интеллигенции: В 2 т. / Л.И.Клейнборт. - Пг., 1923. Т. 1. –247 с.; Т. 2. – 248 с.
15. Крузе Э.Э. Положение рабочего класса России в 1900-1914 гг. / Э.Э.Крузе. - Л.: Наука, 1976. - 299 с.
16. Крузе Э.Э. Условия труда и быта рабочего класса России в 1900-1914годах / Э.Э. Крузе. - Л.: Наука, 1981. - 143с.
17. Лавров П.А. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895 – 1904 рр.) / П.А. Лавров. – К.: Наукова думка, 1970. – 191 с.
18. Лось Ф.Є. Робітничий клас України в 1907-1913 рр. / Ф.Є. Лось. - К.: Видавництво АНУРСР, 1962. - 196 с.
19. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в к. XIX и начале XX века / А.А.Нестеренко. – М.: Госполитиздат, 1954. – 308 с.
20. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч.2. Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво / О.О.Нестеренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 580с.
21. Пажитнов К.А. 8-часовой рабочий день и его значение для рабочего класса / К.А. Пажитнов. – Пг.: “Муравей”, 1917. – 22 с.
22. Пажитнов К.А. Положение рабочего класса в России: в 3 тт. / К.А.Пажитнов. – Пг., 1923. Т.Н. - 296 с.
23. Панкратова А.М. Проблема изучения истории пролетариата / А.М.Панкратова // Труды I Всесоюзной конференции историков-марксистов. - М.: Комм, акад., 1930. - С. 390-404.
24. Панкратова А.М. Проблемы изучения истории рабочего класса в России / А.М. Панкратова // Тр. первой Всесоюз. конф. историков-марксистов. – М., 1930. – Т. 1. – С. 390 – 425.
25. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины 60-90-е годы XIX в. / О.А. Парасунько. - К.: Издательство АН УССР, 1963. - 576 с.
26. Серый Ю.И. Рабочие Юга России в период империализма (1900–1913 гг.) / Ю.И. Серый. – Ростов н/Д.: Изд-во Рост. ун-та, 1971. – 211 с.
27. Струмилин С.Г. Оплата труда в России. Девятнадцатый век / С.Г.Струмилин // Плановое хозяйство – 1930. – № 7–8. – С. 153 – 159.
28. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России / С.Г. Струмилин. - Т. 1: Феодалный период, 1500–1866 гг. – М.: Соцэкгиз, 1960. - 548 с.
29. Шестаков А. Рецензия на книгу: Пажитнов К.А. Положение рабочего класса России / А. Шестаков // Каторга и ссылка. – 1925. – № 5. – С.318 – 321.

